

УДК: 281.93(091):930(73)

ТРИГУБ О.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Тригуб Олександр Петрович (1975 р.н.). Закінчив з відзнакою історичний факультет МДПІ (МДУ імені В. Сухомлинського) у 1998 р. та аспірантуру Національного університету “Києво-Могилянська академія” (м. Київ). Кандидат історичних наук (2001), доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики МДГУ імені Петра Могили (2001-2006), докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (з 2006).

Автор понад 80 праць з проблем історії та розвитку православної церкви в Україні, краєзнавства, методики ведення наукових досліджень, політології тощо, у тому числі 6 монографій та навчальних посібників з історії України, релігієзнавства, міжнародних відносин. Основна тематика наукових пошуків – *історія Російської православної церкви в Україні XVIII-XX ст., православна церква в міжнародних відносинах сучасності, краєзнавство.*

РОЗКОЛ РПЦ 1920-1930-Х РОКІВ У АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ*

У роботі аналізуються здобутки американської історіографії у вивченні питання історії розколу в РПЦ, що діяв в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. Вказуються праці дослідників, рівень висвітлення ними даного питання, позитивні та негативні сторони робіт тощо. Автор приходить висновку, що історіографічний здобуток з історії розколу РПЦ в Україні ще незначний і проблема потребує свого подальшого вивчення із залученням нових документальних джерел.

In work achievements of the American historiography in studying a question of a history schism in Russian Orthodox Church which operated in Ukraine in 1920-30th are analyzed. Works of researchers, a level of disclosing by them of the given question, the positive and negative sides of works etc. are specified. The Author comes to a conclusion, that historiography achievements on a history schism of ROC in Ukraine are still insignificant also a problem demands the further studying with attraction of new documentary sources.

На сьогодні неабиякий інтерес у дослідників викликає історичний розвиток православної церкви на теренах СРСР. При цьому перевагу складають роботи з історії 20-30-х років ХХ ст., що пояснюється, як бурхливим релігійним життям та жвавими церковно-державними відносинами, так і майже повною відкритістю вітчизняних архівних фондів, що раніше були

недоступні пересічному вченому. Але занурившись у пошук “шокуючих” фактів, історики часто обходять досягнення своїх попередників, особливо це стосується зарубіжної історіографії. На нашу думку, це пояснюється двома причинами: по-перше – відсутність робіт в українських бібліотеках і по-друге – недостатке знання мови видання дослідником. Дана ситуація

* Автор висловлює подяку колезі із США, професору Південноарканзаського університету, доктору Наталі Мерфі за допомогу в отриманні матеріалів з Бібліотеки Конгресу США (м. Вашингтон), Королівської бібліотеки Великобританії (м. Лондон) та ряду бібліотек провідних університетів США.

приводить дуже часто до того, що автори висуюють тези та теорії під виглядом “ноу-хау”, хоча подібні теорії висувалися задовго до них зарубіжними “советологами”.

Робіт, що розкривали б багатоманіття американської, а точніше американо-канадської історіографії з даного питання обмаль. Серед них можна виділити дослідження Е.І. Лісавцева, Є.А. Юшина, І.М. Преловської та О.П. Тригуба [1]. Але якщо перші два автори написані на класичних марксистсько-ленінських позиціях і присвячені “критиці англо-американської буржуазної історіографії”, то останні два українських дослідника розкрили лише досягнення у даному напрямку відомого українського вченого, що діяв у США та Канаді, Богдана Боцюрківа.

У той же час треба детальніше зупинитися на досить якісному дисертаційному дослідженні Євгена Юшина, присвяченому аналізу трактування англо-американською історіографією державно-церковних відносин у перші післяреволюційні роки. У роботі вперше запропонована періодизація англо-американської історіографії і проаналізовані праці декількох груп, об'єднаних у єдиний, по спільності основних ідей і позицій, советологічний комплекс. Автор виявив розбіжності, що існують у релігієзнавчій літературі, і встановив у ній дві течії: вкрай консервативну, що ототожнює антирелігійну політику з терором перших років радянської влади, і об'єктивістську, що визнає, на його погляд, використання репресій проти духовенства у взаємозв'язку з його тактикою, тобто “провокаційними діями” духовенства [2].

Узагальнивши наукову спадщину зарубіжних істориків з даного питання, автор заявив про своє переосмислення існуючих раніше стереотипів оцінок праць зарубіжних дослідників з погляду їхнього позитивного внеску в розробку проблеми. Поряд із цим Є.А. Юшин спростував версії закордонних дослідників про такі причини виникнення “обновленського” розколу: поширення ліберально-реформаторських ідей, як запланованої акції більшовицького уряду або як наслідок підтримки державними органами представників демократичного духовенства, і розглядав розкол як результат визнання частиною духовенства радянської влади і прояв кризи “антинародного курсу” Патріарха Тихона. Не прийняв історик і пояснення закордонних авторів факту публічної відмови в 1923 р. Патріарха від конфронтації з радянською владою такими причинами, як: подолання внутрішньо-церковного розколу; повною підтримкою паствою староцерковної організації; тиском на Патріарха з боку уряду та ін. [3].

При всьому прагненні Є.А. Юшина об'єктивно оцінити внесок англо-американських дослідників у історіографію проблеми, загальний висновок, зроблений автором, являє яскравий

приклад викривальної тенденції радянської історіографії стосовно зарубіжних концепцій. Так, історик заявив, що в основі західних концепцій лежить суб'єктивно-ідеалістичне сприйняття принципів марксистсько-ленінського атеїзму, політики партії і держави у відношенні до релігії і церкви, неадекватне розуміння і відбиття соціально-економічних і політичних процесів, історична невірогідність тверджень советологів, тенденційність їхніх висновків. Навіть прихильники об'єктивістського погляду не дають, на його думку, методологічно вірного пояснення джерелам явищ [4]. Таким чином, характерною рисою радянської історіографії була односторонність у підходах до досліджуваної проблеми, що пояснюється як світоглядними позиціями авторів, так і вузькістю джерельної бази.

Саме тому автор вирішив зробити короткий огляд досягнень американської історіографії щодо питання розколу Російської православної церкви і висвітлити основні теоретичні розробки, що були запропоновані вченими США та Канади протягом 1920-2000-х років, у сфері релігійного життя в СРСР 1920-30-х років.

Зародження американської історіографічної школи почало оформлюватися у першій половині 1920-х років. Саме в цей час з'явилися перші роботи, присвячені питанням історії Російської православної церкви в СРСР та її взаємовідносинам із радянською владою, але питань розколу автори не торкалися, що пояснювалося об'єктивною причиною: відсутністю на той момент самого розколу.

Наступний період, що охоплює середину 1920-х – першу половину 1940-х років [5], характеризується появою цілої серії спеціальних досліджень, що торкалися не лише становища православ'я в СРСР, а й розколу РПЦ, особливу увагу зосереджуючи на “обновленському” русі. Серед найвідоміших дослідників цього періоду треба виділити Матея Спінку (Spinka), Пола Андерсона (Anderson) та Джуліуса Хекера (Hecker).

Одним із перших серед американських дослідників до історії розколу звернувся професор Чиказької духовної семінарії, доктор філософії чеського походження Матей (Метью) Спінка (1890-1972). Протягом своєї наукової діяльності ним було видано декілька робіт, присвячених становищу РПЦ у СРСР, в яких дослідник розглянув і ряд питань, що розкривали природу та розвиток розколу православ'я 1920-30-х років [6]. Найбільший інтерес для нас представляє перша робота “Церква і російська революція”, де автор робить спробу, на відміну від своїх попередників, “оживити працю” шляхом залучення першоджерел, які б розкрили як “державну оцінку подій, так і їх церковний бік” [7].

Головним своїм завданням Спінка визначив встановлення першопричин, які призвели до

розколу РПЦ на тихоновців та обновленців. При цьому він не намагався, на відміну від представників російської богословсько-філософської школи (І. Стратонов, С. Троїцький тощо), що активно працювали в Європі, висвітлювати події на користь тієї чи іншої конфесійної групи: "...розуміння й оцінка конфліктуючих інтересів, які неминуче призвели до загострення боротьби, в яку були втягнуті обидві сторони... це набагато корисніше, ніж будь-які дебати відносно достоїнств чи недоліків тієї чи іншої [релігійної] філософії" [8]. Таким чином робота М. Спінки не прагнула виправдати чи засуджувати принципи протистояння, а лише представити їх у світлі їхнього історичного розвитку, що і призвело до ситуації, за якої конфлікт був неминучим.

Немаловажною позитивною стороною роботи є широке використання першоджерел як світського, так і церковного походження, які пізніше були втрачені під час Другої світової війни: особисті архіви обновленського та тихоновського єпископату, що діяв за кордоном, зарубіжна та радянська преса, поточні архіви Синодальної церкви (автор певний час перебував у СРСР, контактуючи з багатьма церковними та державними діячами, відвідував церковні зібрання тощо). Прагнучи створити якомога об'єктивнішу картину ключових подій, що потрясли Російську Православну Церкву в 1920-х роках, Спінка звертається до широкого та частого цитування вищезазначених першоджерел, якими пізніше користувалися практично всі зарубіжні дослідники даного питання.

Причинами обновленського розколу дослідник вважає, насамперед, провал демократичних рухів на Всеросійському Соборі 1917 р. та активну підтримку державними органами представників демократично налаштованого духовенства [9]. Вже тоді Матей Спінка висловлює популярну в сучасній російсько-українській історіографії тезу про те, що вилучення церковних цінностей стало приводом до улаштування розколу серед духовенства [10].

У своїх пізніших роботах автор робить більший наголос на державно-церковних стосунках, не поглиблюючи розробки питання про розкол і, навіть, приділяє обновленському рухові менше уваги [11]. На наш погляд, робота "Церква і Російська революція" і на сьогодні може слугувати цінним джерелом у вивченні подій розколу протягом 1922-1926 рр.

Іншим значним дослідником цього періоду є американський дипломат, почесний доктор теології Паризького богословського інституту Св. Сергія Пол Андерсон (1894-1985). У своїй ґрунтовній праці "Народ, Церква та Держава у сучасній Росії" (1944) вчений досить детально зупинився на питаннях розколу РПЦ та ранній

історії обновленства в СРСР. Прослідкувавши перебіг подій, П. Андерсон приходять до висновку, що серед причин розколу треба назвати наступні фактори: по-перше, бажання влади приборкати Патріарха Тихона і поставити на чолі РПЦ священників, які виступали проти патріаршої форми правління ще з Собору 1917-1918 рр.; по-друге, амбіції Петроградської групи священників, які бажали отримати владу в РПЦ [12].

Особливу увагу автор зосереджує на підтримці обновленців з боку радянської влади: "...«Жива Церква» досягла успіхів у поширенні свого впливу й організації завдяки урядовій підтримці в призначенні її представників єпископами, парафіяльними священниками й настоятелями у всіх великих і малих містах Радянського Союзу. Радянська влада підтримувала «Живу Церкву», знімаючи з постів або навіть засилаючи на Північ тих, хто відмовився визнати розкольників... Обновленська Церква знаходилася під покровительством держави. Вона скликала три Собори, а витрати делегатів на дорогу покривалися за рахунок держави..." [13].

Поразку обновленського руху Пол Андерсон вбачав у тому, що Патріарх Тихон залишився вірним своїм ідеям, а також у вірності йому віруючих: ««Жива Церква» була сильна своїм апаратом влади, а не підтримкою населення, тому що завдяки своїй природі вона залучала амбіційне духовенство або церковних старост, а не селянство і набожних жінок. Коли антирелігійні заходи держави стали більш масовими і жорсткими, прихильники «Живої Церкви» показали меншу стійкість, чим послідовники Патріархальної церкви, а їхня кількість різко зменшилася» [14].

Не дивлячись на ярко виражену пропатріаршу позицію, Андерсон притримується зваженої думки, що серед обновленців було багато тих, хто щиро бажав "виправити недоліки старого режиму і зробити церкву «демократичною», популярною, вільною від чернецого домінування", але вели їх амбіційні, нерозбірливі і заполітизовані особи, які бажали лише реалізувати свої амбіції й отримати вищі церковні звання, підкреслюючи, що обновленський "рух не можна засуджувати... і треба визнати, що він дав початок обновленським процесам в усій масі православної Росії" [15].

На відміну від інших зарубіжних дослідників, П. Андерсон фактично вперше торкнувся міжконфесійних відносин та інших розколів: "григоріанського" та "йосифлянського" (VIII розділ "Патріарша Церква та інші церкви", с. 161-189), але розколам приділив лише декілька сторінок, відзначивши, що їх початок можна пояснити лише політичними причинами, так як "митрополит Сергій притримувався практичної і

прогресивної лінії, а митрополит Йосиф і Григорій були консерваторами” [16], з чим звісно сьогодні погодитися не можна.

Загалом позитивно оцінюючи дану роботу ми вважаємо, що вона може бути корисна своїми розробками, рядом висновків та узагальнень, але за умови зваженої і критичної їх аргументації.

Окремо у цій групі треба поставити американського дослідника родом із Санкт-Петербурга Джуліуса Фрідріха Хеккера (1881 – після 1938 р.), автора роботи “Релігія при Советах” [17]. Характер даної роботи дозволяє нам зробити припущення про її “замовний” характер. Зважаючи на останні історичні розвідки та розсекречені документи, які свідчать про значне втручання радянських спецслужб в ідеологічну боротьбу еміграції та фінансування і контроль багатьох періодичних видань та монографій з боку ОДПУ, ми вважаємо, що можливо робота Джуліуса Хеккера є політичним замовленням радянських спецслужб.

На відміну від інших американських авторів, Хеккер, який у кінці XIX ст. емігрував до США, перебував з 1921 р. у СРСР, як російсько-американський посланець методистської церкви і займався викладацькою роботою у Московській богословській академії. Тісно працюючи із обновленцями Д. Хеккер попав під їх вплив й тому, можливо, його робота має прорадянський та прообновленський характер і наповнена виразами, характерними для радянської преси тих років: “розбиті білогвардійські сили”, “вороги революції”, “контрреволюційне духовенство” тощо.

Робота Хеккера присвячена загальній характеристиці багатоконфесійної картини становища релігій у СРСР, при цьому РПЦ автор приділяє більшу частину роботи. Логічний початок розколу автор прослідковує з вилучення цінностей, вказуючи, що “дійсні основні причини розколу є не релігійними і навіть не стосуються доктрини; вони є політичними і соціальними. Це – та ж сама боротьба, що характеризує весь хід революції в Росії. Це – конфлікт між монархічною і республіканською ідеями: боротьба між залишками феодалізму і капіталізму на одному боці й селянина і диктатури пролетаріату на іншому. Коли соціальна революція, відкинула від влади стару феодальну аристократію і буржуазію, переможені лідери зникли в Церкві і прикрили себе Хрестом. Напад на них у цій фортеці міг інтерпретуватися як напад на Церкву і релігію, чого революційний Уряд не бажав” [18]. І хоча вчений не заперечує фактів репресій проти духовенства патріаршої церкви та “чистки” її адміністративного апарату, він обвинувачує в цьому винятково саме духовенство [19]. Загалом головні тези автора співпадають з радянською літературою того часу та роботами ідеологів-обновленців Б. Тітлінова, О. Введенського та інших [20].

Загалом, підсумовуючи досягнення першого періоду, можна підкреслити, що саме в цей час було започатковано американську історіографію розколу РПЦ 1920-1930-х років, відбувалося накопичення фактологічного матеріалу, особливо у сфері дослідження Синодальної церкви та Московського патріархату, було розроблено ряд важливих та, як підтверджує сучасна історіографія, досить вірних тез та висновків. У той же час, треба відзначити вузькість джерельної бази досліджень, ігнорування інших православних конфесій, що мали місце на всій території СРСР, особливо в Україні: “тригоріанський” розкол, істинно-православна церква, соборно-єпископська церква тощо, фактичний випуск з поля зору подій 1930-років, що пояснюється відсутністю фактологічного матеріалу.

Другий період в американській історіографії проблеми розколу та міжконфесійних взаємин у середовищі РПЦ датується нами другою половиною 1940-х – кінцем 1980-х років. Він характеризується такими загальними рисами:

- виникнення значних “советознавчих” центрів, що наряду з науковими дослідженнями займалися політичною пропагандою проти країн “соціалістичного табору”;
- значне збільшення кількості робіт, що присвячені питанням історії та становища православ’я в СРСР (часто псевдонаукового характеру);
- ломка кордонів національних західних шкіл та космополітизація досліджень (значна частина праць друкувалася багатьма мовами) і, як результат, тісна співпраця американського та англійського дослідницьких центрів і підготовка ними колективних праць на релігієзнавчу тематику;
- виділення трьох напрямків у дослідженні проблеми: а) політичний, або популяризаторський; б) об’єктивістський, або науковий і в) емігрантська школа (при цьому ми хочемо відмітити, що й емігрантська група має популяризаторську та наукову течію).

Серед великого розмаїття літератури ми виділяємо праці об’єктивістської (Р. Кейсі, Д. Куртїсс, Р. Коквест, Г. Басс, Г. Маджеска) [21] та емігрантської (І. Власовський, Б. Боцюрків, О. Боголепов, М. Польський, І. Андреев, Д. Поспеловський, Г. Лужницький) [22] наукових шкіл.

Серед першої групи найбільш вдалими, у розрізі нашого питання, є роботи Джона Куртїсса (Curtiss) “Російська церква і Радянська держава (1917-1950)” та Джорджа Маджески (Majeska) “Рух “Жива Церква” в Радянській Росії”. Перша представляє собою досить вдалу узагальнюючу роботу взаємовідносин РПЦ та держави, в якій досить детально прослідковується увесь перебіг подій виникнення та розвитку обновленського розколу. При цьому автор розглядає розкол як один із заходів боротьби держави з РПЦ [23].

Новим словом в американському історичному релігієзнавстві є магістерська дисертація Джорджа Маджески, що повністю присвячена початковому етапу розвитку обновленського руху (1922-1925 рр.), тобто часу існування провідної обновленської групи “Жива Церква”. На відміну від більшості своїх попередників, робота Д. Маджески відрізняється лояльним і зваженим ставленням до радянської влади. Для повного висвітлення проблеми автором було використано максимально можливе коло літератури та доступних джерел: документи Архіву державного департаменту США (ф. 861, 404: Релігія в Росії, 1920-1929 рр.), які зберігають повідомлення від різних дипломатичних місій США, насамперед литовської місії у м. Рига, про релігійну ситуацію в СРСР та документи Смоленського партійного архіву, захопленого під час Другої світової війни і вивезеного на Захід.

Прослідкувавши перебіг подій початкового етапу розвитку обновленства, автор прийшов до висновку, що негативне ставлення радянської влади до тихоновців має винятково політичну основу, а відношення до “Живої Церкви”, на думку Маджески, було скоріше нейтральним, ніж характеризувалося активною підтримкою [24].

Першопричину розколу автор вбачає у внутрішніх процесах РПЦ, а радянська влада лише “каталізатор” даного процесу (с. 85), з чим ми повністю погоджуємося. У той же час, помилковим, у світлі нових документів, є висновок автора про те, що “у 1922-23 роках радянський уряд мав більш невідкладні справи... ніж зштовхування мас віруючих” і не мав “ні сильної світської підтримки, ні масової популярності” [25]. Загалом позиції й припущення автора досить оригінальні і мали претензію на новизну під час написання роботи, але на сьогодні, зважаючи на великий пласт розсекречених документів та досягнень новітньої історіографії, вони втратили свою актуальність.

Роботи російських і українських емігрантів різних політичних орієнтацій, які активно діяли на території США й Канади, а також церковних авторів й авторів самвидаву, частіше носять характер публіцистичних книг, мемуарів, або богословських праць, що критично висвітлюють історію церкви в СРСР. Загальні принципи викладу, підходи до оцінок подій дозволяють об’єднати їх в одну групу, поза залежністю від часу й місця їхнього написання. Головна тема в них – репресії проти духовенства, особливо єпископату, гоніння на віруючих у СРСР, розкол церкви, історія Української Автокефальної Православної Церкви і Російської православної закордонної церкви. Вони, як правило, не можуть претендувати на узагальнюючі, аналітичні наукові праці, однак містять значний обсяг інформації. У силу недоступності для цієї категорії авторів основного масиву документів, такі роботи далеко не вичерпують усього

наявного інформаційного потенціалу для даної теми, але при цьому вони ближче інших підходять до висвітлення правдивої картини того, що відбувалося. Хоча загальна концептуальна основа таких книг неодмінно повинна зазнавати наукової критики, зібраний у них емпіричний матеріал може й повинен бути використаний у новітніх роботах.

Початок американо-канадської емігрантської історіографії нашого питання поклав професор Гарвардського та Фордхемського університетів, виходець із Санкт-Петербурга Микола Сергійович Тімашев (Timascheff, 1886-1970). У 1942 р. ним було опубліковано працю “Релігія в Радянській Росії, 1917-1942” [26]. Робота написана в класичному стилі першої емігрантської хвилі й покликана довести, що християнство завжди було відмінною рисою російської людини і ніякі переслідування з боку комуністів не знищать у більшості населення християнської душі. Розколу РПЦ автор торкається побіжно, зосередивши увагу на фізичному та юридичному переслідуванні духовенства, а також супротиву віруючих антирелігійним діям радянської влади.

Подібний характер мають роботи професора патрології Свято-Троїцької духовної семінарії у м. Джорданвіллє Олександра Боголепова (1886-1980), який був висланий з Росії у 1922 р. У своїх працях “Церква під владою комунізму” та “Православна Церква в Радянському Союзі” [27] автор зосереджений більше на взаєминах держави і православної церкви, чим внутрішньому життю останньої, до того ж автор основну свою увагу зосереджує на Сергієвській церкві, а про обновленство практично нічого не говорить і відповідно не оцінює його діяльність. Він з переконливими доказами вказав на те, що прийнята у Москві система “накладає яскравий відбиток на систему добору особового складу священнослужителів Церкви і є одним із кращих спростувань загальновідомого твердження, що Православна Церква користується волею внутрішнього управління” [28]. Той же автор відзначає, що Московська Патріархія незмінно “підтримує основні політичні цілі комунізму... і переборюючи розкол живоцерковників і обновленців, пізніші керівники Патріаршої Церкви не могли знайти іншого виходу для збереження її, як переступивши через перехідні формулювання Патріарха Сергія, прийняти в основі політичні вірування Живої Церкви” [29].

У статті “Православна Церква в Радянському Союзі” О. Боголепов виділяє три напрямки діяльності більшовиків, направлених на руйнацію православ’я: 1) знищення економічної бази; 2) крайнє обмеження правової діяльності з юридичного боку; 3) руйнація ієрархічної структури церкви шляхом відокремлення духовенства різних рівнів один від одного та духовенства від віруючих, навіть не називає

розкол, як один із засобів цієї боротьби [30]. Робота є загальною й охоплює період 1917-1967 рр., і більша її частина присвячена післявоєнному часу, тобто робота фактологічно в собі нічого нового не містить і створена під впливом листів релігійних дисидентів 60-х років.

Багатим на маловідомий фактологічний матеріал є двотомник протопресвітера Михайла Польського (1891-1960) “Нові мученики російські” [31], що містить документальний матеріал, оснований головним чином на усних свідченнях очевидців розправ над архіпастирями, пастирями й мирянами РПЦ. Через те, що авторові були недоступні архіви каральних органів, у складених ним біографіях архієреїв міститься маса неточних відомостей. Праці протопресвітера М.М. Польського полемічно заострені проти Патріархії, особливо проти патріарха Сергія. Подібною до роботи М. Польського є праця Івана Андреева та Серафіма Роуза “Катакомбні святі: життя нових мучеників” [32].

Для українського дослідника дані роботи можуть нести цінний фактологічний матеріал, враховуючи критичне відношення до інформації, недоступний у жодному першоджерелі. Особливо це стосується вивчення проблеми історії Істинно-православної церкви, катакомбного руху, місця особистості в житті РПЦ 1920-30-х років, так як через призму новітньої агіографії автори висвітлюють процеси розколу РПЦ, створення антиобновленської та антисергіївської опозиції, у тому числі на теренах українських епархій. Роботи добре ілюстровані фотографіями священників та єпископату, цитованими документами тощо.

Схожими за характером з російською емігрантською літературою є роботи українця Григора Лужницького (1903-1990), професора історії української літератури Пенсільванського університету в Філадельфії. Його роботи “Переслідування і руйнація Української Церкви російськими більшовиками” та “Російське переслідування Української Православної Церкви” [33] направлені не лише проти більшовизму, а й проти РПЦ, яку дослідник звинувачував у допомозі більшовикам у боротьбі з УАПЦ та у знищенні християнської культури в Україні [34]. Розкол та виникнення обновленства Г. Лужницький пов’язує із заходами радянської влади, направленими на руйнацію УАПЦ: “Зі схваленням та з ініціативи Радянського уряду була заснована в травні 1923 (явна помилка: 1922 р. – *О.Т.*) так звана “Жива Церква”, пізніше, “Синодальна Православна Церква”, тобто нова церковна організація, що поширилася в Україні і Росії. Встановлюючи таку нову “церкву”, Радянський уряд намагався мати одну церковну організацію як для російського, так і для українського народів і в такий спосіб отримати можливість русифікації релігійного руху в

Україні, що представляв велику потенційну небезпеку для більшовизму і мав український національний характер. З іншого боку, більшовики хотіли контролювати увесь релігійний рух так, щоб була змога керувати ним за бажанням” через Синодальну Церкву [35]. Загалом робота написана у популяризаторському дусі і мала велику кількість фактологічних помилок.

Головними недоліками вищезазначених праць емігрантської школи, що стосуються означених питань, є використання їх авторами обмеженого кола джерел та цілковита відсутність матеріалів з архівів колишнього СРСР. Вони мають характер яскравої публіцистики, забарвлені емоціями співпереживання, обурення або скорботи.

У той же час у багатоманітні емігрантської літератури найбільш цілеспрямовано, фахово й плідно досліджували зазначену проблематику Д. Поспеловський, І. Власовський, Б. Боцюрків, роботи яких мають серйозний науковий характер.

Першим у цій плеяді був директор канцелярії Священного Синоду УАПЦ, директор Богословського інституту УАПЦ Іван Федорович Власовський (1883-1969). У своїй капітальній праці “Нарис історії Української Православної Церкви” [36], четвертий том якої присвячений подіям ХХ ст., автор детально і на високому науково-теоретичному рівні розглядає долю УАПЦ 1920-х років. Питанню історії розколу РПЦ автор особливої уваги не приділив і вся історія Синодальної Церкви та інших православних конфесій, у І. Власовського зветься до декількох сторінок.

Справжнім класиком історії православ’я в Україні періоду 1917-1939 років є Богдан Ростислав Боцюрків (1925-1998). У 1961 р. у Чикагському університеті дослідник здобуває ступінь доктора філософії з напрямку політологія, захистивши дисертацію на тему “Радянська церковна політика в Україні у 1919-1939 рр.” [37], продовжуючи працювати в Альбертському університеті до переходу в 1969 р. – до Карлтонського університету в Оттаві, де працював до виходу у відставку в 1992 р. Д-р Боцюрків широко відомий як спеціаліст з радянської та післярадянської політики, особливо з радянської релігійної політики, і зокрема в Україні.

Збираючи матеріал до докторської дисертації Б. Боцюрків друкує ряд статей [38], які пізніше складають основний зміст дисертаційного дослідження. Головну свою увагу автор зосереджує на утворенні та діяльності різних конфесій православної церкви в Україні: УАПЦ, Обновленська церква, Соборно-єпископська церква та їх взаємовідносини з органами радянської влади.

Особливо цікавою для нас роботою даного періоду є досить об’ємна стаття “Обновленська церква в Радянській Україні, 1922-1939 рр.” [39].

Це було перше, і до початку 1990-х років, єдине спеціальне дослідження історії та діяльності “Обновленської” церкви на теренах України. Автор відмічає, що українське “обновленство” являє собою цікавий випадок взаємодії декількох конфліктуючих сил – духовного радикалізму і консерватизму, російського й українського націоналізму, православ’я та комунізму [40].

Вказуючи на те, що обновленство в Україну прийшло пізніше, автор пов’язує це інтенсивною національною боротьбою в Церкві, що відсунуло на другий план проблеми реформування (тобто витоки обновленства автор вбачає винятково у внутрішньоцерковних процесах) – це з одного боку, а з іншого – реформістське крило вже було утворене у вигляді УАПЦ. “Комбінація цих фактів, – вважає Боцюрків, – не тільки відклала формування Обновленської церкви в Україні, але й вплинула на її майбутній розвиток” [41]. При цьому автор вважає, що московський осередок “Живої Церкви” розглядав УАПЦ як союзників у боротьбі з Українським Екзархатом РПЦ [42].

Важливим, для того часу, є твердження дослідника про роль радянської влади у розколі РПЦ: “швидкому поширенню обновленства сприяла допомога радянської влади, яка підготувала ґрунт тим, що провела арешти та вигнання головних противників нового руху, в тому числі й Екзарха Михаїла” [43].

Розглянувши важливі аспекти у розвитку руху – Церковні Собори 1923 та 1925 рр., рух за автокефалію РПЦ, українізаційні процеси, автор приходять до висновку, що саме пристосуванство, раціоналістичні ухили, зневага мучеництвом і, як результат, відсутність підтримки серед населення, призвели до того, що Обновленська церква не змогла витримати антирелігійного наступу після 1929 року [44].

Але треба відмітити, що не дивлячись на досить солідну джерельну базу роботи (автором опрацьовано майже усю відому на той час літературу та періодику з даного питання), відсутність архівних документів привела до інколи хибних висновків, вирішення яких стоїть за майбутнім поколінням дослідників.

Інші питання конфесій РПЦ в Україні піднімаються дослідником у публікації “Українізаційні рухи всередині РПЦ та УАПЦ” [45]. Посилаючись на те, що зарубіжні автори не торкаються інших рухів в українському православ’ї, за винятком УАПЦ, Б. Боцюрків поставив за мету заповнити цей пробіл. У порівнянні автор розглядає установчі зібрання трьох гілок православної церкви: Київського Собору УАПЦ (1921), “Соборної Конференції” патріаршої РПЦ (1922) й “Лубенського Собору” (1924) та вирішення на них питання автокефалії. При цьому більша частина роботи присвячена “Лубенському

Собору”, який до того часу практично не досліджувався.

Розглянувши питання, автор приходять до висновку, що міжконфесійні суперечки та розколи були вигідні, насамперед, Радянській владі, яка “в значній мірі встановлювала правила гри і змінювала їх у залежності з поточними пріоритетами”, отримуючи вигоду від тривалої конфронтації між конфесіями [46]. Серед інших робіт треба виділити дослідження, присвячені проблемам руйнації православної церкви та знищенню парафіяльної мережі в Україні [47].

Треба відмітити, що для всіх робіт Богдана Боцюрківа характерні високий професіоналізм, максимальне використання доступних джерел та, в деякій мірі, прискіпливість. Надбання вченого цінні й сьогодні, бо представляють собою глибоко продумані роботи, що базуються на широкій джерельній та історіографічній базі, яка дуже часто недоступна для українського історика. Тому використання даних публікацій разом із сучасними дослідженнями збагатять українську історичну науку й дадуть можливість створювати серйозні і ґрунтовні розвідки з історії українського православ’я та його взаємовідносин із радянськими владними структурами.

Інший канадський історик російського походження Дмитро Поспеловський (нар. 1935 р.) присвятив себе дослідженню історії РПЦ у ХХ ст. Його ґрунтовна праця “Російська церква під радянським режимом” [48] представляє собою систематичне дослідження історії РПЦ у 1917-1982 рр. Приділяє автор достатньо уваги і розколам 1920-30-х років, розглядаючи як ліві угруповання (том I, розділ 2, с. 43-92), так і праві розколи (том I, розділ 4, с. 113-162).

На відміну від багатьох своїх попередників Д. Поспеловський вказує на глибинні причини розколу, які беруть свій початок з часів реформ Петра I, а ґрунт підготував обновленський рух 1905-1907 рр. [49], але найважливішим фактором, що викликав утворення Обновленської Церкви, було бажання радянської влади підірвати церкву зсередини, яке було реалізоване, на погляд дослідника, лише частково [50].

Прослідкувавши історію обновленців, Д. Поспеловський прийшов до висновку, що долю обновленців вирішили їх власні прорахунки та помилки. Головною ж думкою автора, щодо обновленства є теза, що “хороші та корисні ідеї церковного оновлення були скомпрометовані недостойними виконавцями”, про що автор неодноразово заявляв у своїх статтях у виданні “Вестник русского христианского движения” [51]. Таким чином, думка канадського релігієзнавця співпадає з думкою ряду його попередників, у тому числі з Полом Андерсоном, про якого ми говорили вище.

Також торкається автор й інших угруповань, що утворилися в середовищі РПЦ: “григоріанський”

розкол та “катакомбний” рух, який автором поділяється на ряд течій: “катакомбники”, істинно-православна церква, “непоминаючі” тощо [52]. Причиною катакомбного розколу автор називає політичне зближення патріарших лідерів з радянською владою.

Загалом робота автора залишає позитивне враження, є добротною та послідовною науковою працею. До того ж демократичні зміни в СРСР у кінці 1980-х років дали змогу Поспеловському попрацювати в архівосховищах Москви й доопрацювавши, видати в 1995 р. свою працю в Росії під назвою “Русская православная церковь в XX веке” [53], яка загалом зберегла переважну частину розробок та висновків попереднього видання, але вже з обґрунтуванням першоджерелами.

Розпад СРСР та демократизація суспільства стали важливою віхою у розвитку історичної науки й, особливо, так званої “советології”, так як архівосховища країни і, насамперед, колишні відомчі партійні архіви з 1992 р. широко розкрили свої двері для дослідників, розсекретивши майже всі документи довоєнного часу. У зв'язку з цим в американській історіографії починає з'являтися велика кількість робіт, у яких наряду з відомим фактологічним надбанням та напрацьованою теоретичною базою, все ширше використовуються архівні документи з фондів партії, виконавчих органів, колишнього КДБ тощо. Це кардинально змінило характер робіт і розпочало новітній період у дослідженні історії РПЦ радянського часу, який характеризується: а) деполітизацією досліджень; б) залученням величезної кількості нового фактологічного матеріалу та документів; в) переосмисленням досягнень та припущень попередників; г) тісною співпрацею вітчизняної та західної наукових шкіл; д) поглибленим вивченням західними дослідниками окремих аспектів радянської історії РПЦ, у тому числі розколу та розвитку, новоутворених на його ґрунті, самостійних конфесій тощо.

Серед багатьох дослідників США, що торкалися радянського періоду історії РПЦ, можна відзначити Натаніеля Девіса, Даніеля Шубіна, Річарда Пайпса, Майкла Меєрсона, Джорджа Фріза та Едварда Рослофа. Більшість з них спеціально питанням розколу не займалися, але торкалися даного питання в узагальнюючих працях. Наприклад, досить серйозна й одна з кращих у своїй галузі робота колишнього посла США в СРСР Натаніеля Девіса (Davis) “Довгий шлях до Церкви. Сучасна історія Російського Православ'я” [54] найбільшому з розколів – обновленству – приділяє лише декілька сторінок, де автор, негативно оцінивши дану конфесію, розглядає її як одну із форм прагнення більшовиків до знищення православ'я.

У розрізі нашої теми досить цікавим є розділ, присвячений катакомбним рухам у РПЦ (с. 145-

160), але більшу частину своєї уваги Девіс приділяє другій половині XX ст. й помилково відносить до істинно-православної церкви і катакомбного руху усіх сектантів православного гатунку, повторюючи помилку відомого англійського релігієзнавця У. Флетчера [55]. При цьому основною причиною появи катакомбного руху автор вважає посилення репресивного апарату радянської влади, а не канонічні й політичні розбіжності у церковному середовищі.

Ще менше даній проблемі приділено у книзі “Росія під більшовицьким режимом” Річарда Пайпса (Pipes) [56], де автор розглядає лише обновленський рух на двох (!) сторінках, оцінюючи його як один із засобів знищення релігії та елемент загальнодержавної антирелігійної політики [57].

Однією з останніх узагальнюючих робіт є багатотомна “Історія російського християнства” Даніеля Шубіна (Shubin), четвертий том якої присвячений XX ст. [58]. Не дивлячись на те, що автор приділяє досить значну увагу питанню розколу РПЦ міжвоєнного періоду та характеристикі новоутворених конфесій: обновленців, григоріанців тощо, його праця не має для вітчизняного дослідника жодної цінності, так як ні нових фактів, ні ідей та інтерпретацій дослідник не пропонує, а практично весь матеріал книги відповідного періоду є коротким англійським переказом роботи російського церковного історика В. Ципіна “Історія російської церкви, 1917-1997” (М., 1997). Книга має характер науково-популярного видання з повною відсутністю наукового апарату, характерного для академічних видань.

З початку 1990-х років особливий інтерес у зарубіжних вчених став викликати обновленський рух та історія Синодальної Церкви, що пояснюється, на наш погляд, відкриттям нових документів та повним переосмисленням попередніх історичних інтерпретацій. Відповідно з'явилися наукові публікації, метою яких стало висвітлення через призму нових даних, історії обновленського розколу. Серед них треба відзначити роботи Майкла Меєрсона (Meerson) “Обновленський розкол в РПЦ” [59], Джорджа Фріза (Freeze) “Контрреформація в російському православ'ї: народна відповідь на релігійні нововведення, 1922-1925” [60] та ґрунтовна дисертаційна робота Едварда Рослофа (Roslof) “Обновленський рух в РПЦ, 1905-1946” [61].

У невеликій статті М. Меєрсон зосереджує увагу на характеристиці провідних лідерів обновленства та на канонічній й ідейній платформі руху. Його початок автор веде з реформаторських ідей XIX ст. і слов'янофільських ідей В. Соловйова, О. Хом'якова та інших російських філософів. Оцінюючи обновленство, Меєрсон слідє думки, що рух був використаний більшовиками у ролі “троянського коня” проти

патріаршої церкви (с. 313), а невдача релігійних реформ пояснюється політичною короткозорістю його лідерів (с. 314). Загалом робота не несе в собі нічого нового і написана, у деякій мірі, в дусі епохальної праці О. Левітіна та В. Шаврова “Очерки по истории русской церковной смуты”, яка виступає основним джерелом для автора статті.

Досить цікавою, на нашу думку, є стаття Джорджа Фриза, яка відноситься до робіт “нового покоління” і присвячена питанню сприйняття віруючими обновленських ідей на початковому етапі становлення руху в 1922-1925 рр. Спираючись на широке коло джерел, значна частина яких була введена до наукового обігу вперше, Д. Фриз ставить своїм завданням, у зв'язку з тим, що “історіографія “розколу” церкви спочатку була політичною і зосереджувалася або ж на боротьбі між “Живою Церквою” і патріаршими лідерами, або ж на маніпулятивній ролі більшовиків... а важливість народної реакції і його вплив недооцінили або ж зовсім не взяли до уваги”, дослідити дане питання [62].

Автор розглядає важливість народної реакції і вплив віруючих на прийняття тих чи інших питань церковного життя. Залучивши широке коло першоджерел і глибоко проаналізувавши ситуацію, що склалася у православному середовищі, Д. Фриз приходять до ряду цікавих висновків. На його думку, вирішальним фактором відсторонення віруючих від обновленців, стали суворі релігійні реформи і, насамперед, реформа календаря, а політичний фактор (підтримка обновленцями радянської влади) для віруючих не мав великого значення [63]. Саме тому значна увага вченого зосереджена на спробах обновленців та Патріарха Тихона запровадити григоріанський календар та реакції на ці дії віруючих. Другою причиною поразки обновленців Фриз називає крах церковного управління, так як стан “який склався, можна назвати “анархією”, коли у багатьох єпархіях були навіть відсутні адміністративні органи” і третє – Церква втратила пресу і не могла, фактично, поінформувати ні духовенство, ні віруючих про події, що відбувалися у православному релігійному середовищі і як результат – ігнорування і нерозуміння церковної політики [64]. Четверте – обновленці були неготові до реформ літургії. Все це, стверджує дослідник, і призвело до створення широкомасштабної антиобновленської опозиції.

У результаті Д. Фриз приходять до висновку, що “історикам слід приділяти увагу не лише великій політиці, а й культурним та релігійним цінностям, які регулюють усі зміни, що відбуваються у політиці, економіці та суспільстві” [65].

У 2002 р. у Сполучених Штатах з'являється єдина на сьогодні в американській історіографії

монографічна робота “Червоні священики: обновленство, російське православ'я та революція, 1905-1946” [66], що повністю присвячена історії обновленського руху. В основу книги директора програми Фулбрайта у Москві, доктора філософії Едварда Рослофа покладене його дисертаційне дослідження про яке ми вже говорили вище. Це перше дисертаційне дослідження і монографія здійснена на широкому колі російських архівосховищ, які до початку 1990-х років були недоступні пересічному громадянину.

Роботи представляють собою систематизовані академічні праці. Монографія Е. Рослофа ставить своїм завданням вивчити комплексно обновленських рух у широких хронологічних межах. Це дає змогу, на думку автора, по-перше, кинути виклик традиційним дослідженням зарубіжної історіографії, які концентрували свою увагу на періоді активної діяльності обновленців (1922-1925) і кинути виклик традиційним уявленням, що православна церква була або ж нещасною жертвою комунізму, або ж стійким противником більшовизму. По-друге, повна історія дає можливість розуміння впливу релігійної віри на радянську політику і по-третє, забезпечує розуміння процесу модернізації релігії [67]. Загалом автор тримається думки, що обновленці діяли, керуючись справжніми релігійними переконаннями [68].

Саме тому дослідник присвячує перший розділ ранньому етапу обновленства 1905-1921 рр. Це пояснило початки руху і дало загальний фон православного реформаційного руху, що засвідчило природний характер спроби поєднати реформи та революційну політику. У той же час автор приходять до висновку про неспроможність ранніх обновленських організацій вижити перед особою церковної опозиції.

Надалі автор детально висвітлює перебіг подій, починаючи з початку 1922 р. Важливе місце дослідник приділяє ролі більшовиків у захопленні обновленцями церковної влади та ліквідації органами спецслужб незгодних єпископів і духовенства, розкриваючи, вперше у зарубіжній історіографії, діяльність Антирелігійної Комісії при Політбюро РКП(б) по розколу РПЦ та знищення її тихоновського крила.

Не оминув Е. Рослоф і соціальний аспект проблеми: відношення віруючих до обновленців, причини неприйняття ідей реформаторів, поширення народного тихоновського руху тощо [69].

Повна ліквідація Синодальної Церкви пов'язується автором не лише із несприйняттям обновленських ідей, а й із кардинальними змінами в радянському суспільстві: колективізація, індустріалізація, сталінські масові репресії тощо. Останньою крапкою було

бажання радянського уряду приєднати обновленські парафії з Московською Патріархією у зв'язку із зміною загальної урядової політики в 1943 році. І не дивлячись на те, що обновленський рух було знищено, він поклав початок модернізаційним процесам Патріаршої РПЦ.

Загальний огляд американської історіографії питання розколу свідчить, що протягом майже 90 років вона пройшла складний, але плідний

шлях свого розвитку. Було накопичено значний фактологічний та теоретичний матеріал, вчені висунули ряд цікавих припущень та тез, які можуть бути плідно використані вітчизняними вченими при розробці питань природи, історії та наслідків розколу православ'я в Україні, піднімаючи значний, невідомий раніше, пласт архівних документів і відтворюючи історичну правду та справедливість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисавцев Э.И. Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР. – М.: Мысль, 1975; Лисавцев Э.И. Эволюция политической ориентации Русской православной церкви (Критика буржуазно-клерикальной фальсификации) // Автореф. д.ф.н. (09.00.06). – М., 1977; Юшин Е.А. Англо-американская буржуазная историография взаимоотношений советского государства и Русской Православной Церкви в 1917-1923 гг. // Автореф.: кандист.наук. – М., 1988; Преловська І.М. Богдан Боцюрків (1925-1998) – дослідник історії Української Автокефальної Православної Церкви // Україна в ХХ столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 587-593; Тригуб О.П. Історія Української православної церкви 1920-30-х рр. у працях Богдана Боцюрківа // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Миколаїв, Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005. – Т. 45, Випуск 32: Історичні науки. – С. 138-142.
2. Юшин Е.А. Англо-американская буржуазная историография взаимоотношений советского государства и Русской Православной Церкви в 1917-1923 гг. – С. 17.
3. Ibid. – С. 18-20.
4. Ibid. – С. 18-21.
5. В основу статті покладено періодизацію запропоновану Євгеном Юшиним (див.: Юшин Е.А. Англо-американская буржуазная историография взаимоотношений Советского государства и Русской православной церкви в 1917-1923 гг. // Дис. ... к.и.н.: 07.00.09 – историография и источниковедение. – М., 1988), але у доопрацьованому вигляді. Ми виокремлюємо 3 періоди у дослідженні історії розколу РПЦ: 1) середина 1920-середина 1940-х років; 2) друга половина 1940-х – кінець 1980-х років; 3) кінець 1980-х – 2008 рр.
6. Spinka M. The church and the Russian revolution. – New York: The Macmillan Company, 1927; Spinka M. Christianity confronts communism. – New York, London: Harper & brothers, 1936; Spinka M. The church in Soviet Russia. – New York: Oxford University Press, 1956.
7. Spinka M. The church and the Russian revolution. – P.VII.
8. Ibid. – P. VII-VIII.
9. Див.: Spinka M. The church and the Russian revolution. – P. 190-231.
10. Spinka M. The church and the Russian revolution. – P. 162-189.
11. Див.: Spinka, Matthew. The church in Soviet Russia. – New York: Oxford University Press, 1956.
12. Anderson P. People, Church and State in Modern Russian. – New York: Macmillan, 1944. – P. 76-79.
13. Ibid. – P. 81, 96.
14. Ibid. – P. 82, 87.
15. Ibid. – P. 97-98.
16. Ibid. – P. 176.
17. Hecker J. Religion under the Soviets. – N.-Y., Vanguard Press, 1927.
18. Ibid. – P. 110.
19. Ibid. – P. 78-92.
20. Див.: Hecker J. Religion under the Soviets. – P.85-132.
21. Casey R.P. Religion in Russia. – New York, London: Harper & Bros., [1946.]; Curtiss J.S. The Russian Church and the Soviet state, 1917-1950. – Gloucester, Mass., P. Smith, 1965 [reprint of Boston: Little Brown, 1953]; Conquest R., ed. Religion in the U.S.S.R. – New York: Frederick A. Praeger, 1968; Buss G. The Bear's Hug: Religious Belief and the Soviet State, 1917-86. – London: Hodder and Stoughton, 1987; Majeska G.P. The Living Church Movement in Soviet Russia / The Indiana University. Master's thesis. Department of History. – Indianapolis, Indiana University, 1964.
22. Власовський І. Нарис історії УПЦ. – У 4-х т., 5 кн. – Нью Йорк, УПЦ в З.Д.А., 1955-1966 (К.: Либідь, 1998); Боголепов А.А. Православная Церковь в Советском Союзе // Русская академическая группа в США (Нью-Йорк): Записки. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1967. С. 87-133; Польский М. Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – Джорданвилль, Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1948; Польский М. Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года. Собрание материалов. У 2-х т. – Джорданвилль: Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1949-1957; Андреев И.М. Краткий обзор истории русской церкви от революции до наших дней. – Jordanville, N.Y.: Holy Trinity Monastery, 1952; Andreyev I.M., Rose S. Russia's Catacomb Saints: Lives of the New Martyrs. – Platina, CA: Saint Herman of Alaska Brotherhood Press, 1982; Bociurkiw B. The Renovationist Church in the Soviet Ukraine, 1922-1939 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. – Vol. IX. – № 1-2. – N.-Y., 1961. – P. 41-74; Bociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Church // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Vol. III/IV. – P. 92-111; Bociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939 / The University of Chicago. D.Ph. Disert. Department of Political science. – Chicago, Illinois, 1961; Bociurkiw B.R. Ukrainian Churches under Soviet Rule: Two case studies. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian studies fund Harvard University, 1984; Luzhnytskyi H. Persecution and destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks. – New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1960; Luzhnytskyj G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church // The Ukrainian Review. – London, 1988. – Vol. 1. – P. 47-58; Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-1982. – Crestwood (N.Y.): St. Vladimir's Seminary Press, 1984. – Vol. 1-2.
23. Curtiss J.S. The Russian Church and the Soviet state. – P. 160-162.

24. Majeska G.P. The Living Church Movement in Soviet Russia / The Indiana University. Master's thesis. Department of History. – Indianapolis, Indiana University, 1964. – P. 46-47.
25. Majeska G.P. The Living Church Movement in Soviet Russia – P. 85, 88, 93.
26. Timascheff N.S. Religion in Soviet Russia: 1917-1942. – N.-Y., Sheed & Ward, 1942.
27. Боголепов А.А. Православная Церковь в Советском Союзе // Русская академическая группа в США (Нью-Йорк): Записки. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1967. – С. 87-133; Боголепов А.А. Церковь под властью коммунизма. – Munich: Institute for the Study of the USSR, 1958.
28. Боголепов А.А. Церковь под властью коммунизма. – С. 42.
29. Ibid. – С. 78-79.
30. Боголепов А.А. Православная Церковь в Советском Союзе. – С. 88-89.
31. Польский М. Новые мученики российские. Сведения о мучениках и исповедниках Русской Церкви, биографические данные о епископах и документы о внутрицерковной борьбе после 1927 года. Собрание материалов. У 2-х т. – Джорданвилль: Издательство Свято-Троицкого монастыря, 1949-1957.
32. Andreyev I.M., Rose S. Russia's Catacomb Saints: Lives of the New Martyrs. – Platina, CA: Saint Herman of Alaska Brotherhood Press, 1982.
33. Luzhnytskyi H. Persecution and destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks. – New York: Ukrainian Congress Committee of America, 1960; Luzhnytskyi G. The Russian Persecution of the Ukrainian Orthodox Church // The Ukrainian Review. – London, 1988. – Vol. 1. – P. 47-58.
34. Luzhnytskyi H. Persecution and destruction of the Ukrainian Church by the Russian Bolsheviks. – P. 45.
35. Ibid. – P. 35-36.
36. Власовський І. Нарис історії УПЦ. – У 4-х т., 5 кн. – Нью Йорк, УПЦ в З.Д.А., 1955-1966 (К.: Либідь, 1998).
37. Bociurkiw B. Soviet Church Policy in the Ukraine, 1919-1939 / The University of Chicago. D.Ph. Disert. Department of Political science. – Chicago, Illinois, 1961.
38. Bociurkiw B. The Autocephalous Church in Ukraine: The Formative Stage (1917-1921) // The Ukrainian Quarterly. – Winter, 1960. – Т. XVI. – P. 211-223; *Його ж.* The Renovatianist Church in the Soviet Ukraine, 1922-1939 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science in the U.S. – Vol. IX. – № 1-2. – N.-Y., 1961. – P. 41-74; *Його ж.* The Closing of Churches in the Soviet Ukraine, 1919-1939 // Nationalitätenpolitik Moskaus. – 1961. – № 1/5-6. – P. 13-21.
39. Bociurkiw B. The Renovatianist Church in the Soviet Ukraine, 1922-1939. – P. 41-74.
40. Ibid. – P. 43.
41. Ibid. – P. 43-44.
42. Ibid. – P. 44.
43. Ibid. – P. 46.
44. Ibid. – P. 73.
45. Bociurkiw B. Ukrainization Movements within the Russian Orthodox Church and the Ukrainian Autocephalous Church // Harvard Ukrainian Studies. – 1979/1980. – Vol. III/IV. – P. 92-111.
46. Ibid. – P. 110-111.
47. Bociurkiw B. The Closing of Churches in the Soviet Ukraine, 1919-1939.; *Його ж.* The Soviet Destruction of the Ukrainian Orthodox Church, 1929-1936 // Journal of Ukrainian Studies. – 1987. – Vol. 12. № 1(Summer). – P. 3-21.
48. Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-1982. – Crestwood (N.Y.): St. Vladimir's Seminary Press, 1984. – Vol. 1-2.
49. Ibid. – Vol. 1. – P. 43-52, 45.
50. Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-1982. – Vol. 1. – P. 52, 59-60.
51. Фролов К. История Церкви в кривом зеркале канадского религиоведа // Москва. – 1997. – № 4. – С. 195.
52. Див.: Розділ 4: Pospelovsky D.V. The Russian Church under the Soviet Regime. 1917-1982. – Vol. 1. – P. 113-162.
53. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: “Республика”, 1995.
54. Davis N. A Long Walk to Church. A Contemporary History of Russian Orthodoxy. – Boulder, Colorado: Westview Press, 1995.
55. Див.: Fletcher W. The Russian Orthodox Church Underground, 1917-1970. – Oxford: University Press, 1971.
56. Pipes R. Russia under the Bolshevik Regime. – N.-Y.: Vintage book, 1994.
57. Ibid. – P. 359-362.
58. Shubin D. A History of Russian Christianity. Volume IV: The Orthodox Church, 1894 to 1990. – N.-Y.: Algora Publishing, 2006.
59. Meerson M. The Renovatianist Schism in the Russian Orthodox Church // Canadian-American Slavic Studies 26. – 1992. – № 1-3. – P. 293-314.
60. Freeze G. Counter-reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 1922-1925 // Slavic Review. Volume 54. Number 2 (Summer). – 1995. – P. 305-339.
61. Roslof E. The Renovatianist Movement in the Russian Orthodox Church, 1922-1946 / University of North Carolina at Chapel Hill. Ph. D., diss., Department of History. – Chapel Hill, North Carolina, 1994.
62. Freeze G. Counter-reformation in Russian Orthodoxy: Popular Response to Religious Innovation, 1922-1925. – P. 307.
63. Ibid. – P. 314, 316.
64. Ibid. – P. 333-334, 336.
65. Ibid. – P. 339.
66. Roslof E. Red Priests: renovatianism, Russian Orthodoxy, and revolution, 1905-1946. – Bloomington, In.: Indiana University Press, 2002.
67. Ibid. – P. XII.
68. Ibid. – P. X.
69. Ibid. – P. 147-168. П'ятий розділ монографії було опубліковано раніше у вигляді статті в журналі “Slavic Review”: Roslof E. The Heresy of “Bolshevik” Christianity... Orthodox Rejection of Religious Reform during NEP // Slavic Review. Volume 55. Number 3. – 1996. – P. 614-635.